

I. Teoria kapitału kulturowego i jej zastosowania w Europie Środkowej i Wschodniej

1. Wprowadzenie

Zamysłem głównym publikacji jest systematyczna konfrontacja teorii kapitału kulturowego Pierre'a Bourdieu z rzeczywistością społeczno-polityczną współczesnej Polski i Rosji, ze szczególnym uwzględnieniem roli pełnionej przez inteligencję w obu społeczeństwach. Konfrontacja ta obejmować będzie przede wszystkim refleksję o charakterze teoretycznym, poświęconą problemom kontekstualizacji teorii Bourdieu w Europie Środkowo-Wschodniej. Jednocześnie praca będzie się odwoływała do konkretnych danych empirycznych i faktów społecznych, a przede wszystkim dyskursu publicznego oraz badań ankietowych studentów moskiewskich i warszawskich. Wszystko to ma służyć zastosowaniu pojęcia kapitału kulturowego do opisu dzisiejszej Polski i Rosji. W tym zakresie celem pracy będzie analiza pojęcia kapitału kulturowego jako czynnika tożsamości i pozycji społecznej oraz politycznej współczesnej inteligencji polskiej i rosyjskiej, głównie jej najmłodszego, studenckiego pokolenia. Publikacja próbuje łączyć przede wszystkim rozważania teoretyczne z badaniami empirycznymi, analizę jakościową z analizą ilościową, a w wymiarze regionalnym badania nad przemianami społeczeństwa polskiego z badaniami nad podobnymi procesami zachodzącymi w społeczeństwie rosyjskim.

Z zagadnieniem inteligencji, zajmującym kluczowe miejsce w naszej pracy, wiąże się drugie, bardziej konkretne zadanie. Jest nim próba reinterpretacji koncepcji zastosowania teorii kapitału kulturowego do opisu społeczeństw Europy Środkowo-Wschodniej autorstwa Ivana Szelényiego. Szelényi, o czym będzie mowa w dalszej części pracy, postawił tezę o wiodącej roli kapitału kulturowego w procesie transformacji krajów postkomunistycznych. Była to nowatorska idea zastosowania koncepcji Bourdieu do opisu specyfiki wybranych społeczeństw Europy Środkowo-Wschodniej. Cechą charakterystyczną podejścia Szelényiego było jednak dość wąskie traktowanie pojęcia kapitału kulturowego, które

w dużym stopniu ograniczone zostało do kategorii ludzi z wyższym wykształceniem. W mojej pracy przedstawiona zostanie propozycja rozszerzenia sposobu interpretacji roli kapitału kulturowego, w szczególności poprzez powiązanie go z kategorią inteligencji oraz pokrewnych jej grup i tożsamości społecznych. Przeanalizowany zostanie więc problem reprodukcji warstwy inteligenckiej na poziomie szkoły wyższej oraz roli kapitału kulturowego jako wymiaru władzy symbolicznej inteligencji. Mamy tu na myśli zarówno obiektywny, jak i subiektywny aspekt problemu. W pierwszym rozumieniu praca obejmie próbę porównania znaczenia kapitału kulturowego jako czynnika warunkującego dostęp do studiów wyższych, przynależności do warstwy inteligenckiej oraz wyższej pozycji społecznej w obu krajach. W drugim aspekcie przedstawione analizy ocenią subiektywne przekonania co do roli kapitału kulturowego we współczesnej Polsce i Rosji, a w szczególności jego relatywnej pozycji w stosunku do kapitału ekonomicznego oraz, w mniejszym stopniu, społecznego. Podjęta zostanie także próba opisu, w kategoriach teorii kapitału kulturowego, debaty na temat tożsamości inteligenckiej jako zasobu symbolicznego i jej ewolucji, zwłaszcza w młodym pokoleniu polskiej i rosyjskiej inteligencji, oraz jej związków z opcjami politycznymi. Praca ta pokaże także, jak podziały na polskiej i rosyjskiej scenach politycznych, głównie rozłamy w obozie liberalnym, mogą być interpretowane w kategoriach trzech typów kapitału wyróżnionych przez Bourdieu.

Teoria kapitału kulturowego, koncepcja reprodukcji i inne pokrewne idee wypracowane przez słynnego francuskiego socjologa Pierre'a Bourdieu uważane są przez niektórych badaczy za narzędzia mało oryginalne i niewiele wnoszące do współczesnej dyskusji nad problemami społecznymi naszej części Europy, a szczególnie Polski. Wspomina się m.in., że podstawowe koncepcje Bourdieu powstały już jakiś czas temu, w latach 70. i 80. XX w., a wiedza o nich do Polski docierała już od dawna i była w coraz większym stopniu poddawana krytycznej analizie¹. Materiał empiryczny, do którego odnosił się Bourdieu, jest w dużym stopniu historyczny, bo analizował on głównie struktury społeczne Francji lat 60. i 70. ubiegłego stulecia. Tym ostatnim argumentem można jednak poprzeć tezę o konieczności powrotu do teorii Bourdieu, która wymaga ponownej konfrontacji z nową rzeczywistością społeczną XXI w. Tym bardziej nie ulega wątpliwości, że wyzwaniem teoretycznym i empirycznym pozostaje reinterpretacja jego koncepcji poprzez poddanie jej weryfikacji w kontekście społeczeństw krajów Europy Środkowej i Wschodniej. Mamy już bowiem do czynienia z pierwszymi próbami badawczymi, które jeszcze nie zwróciły, jak się wydaje, należytej uwagi polskiego środowiska naukowego. Nie stały się one przedmiotem szerszej dyskusji, analizującej ich

---

¹ Np. liczne publikacje Antoniny Kłoskowskiej (1981 i 1998), prace Małgorzaty Jacyno (np. 1993 i 1997) oraz Anny Sawisz (1978). Można jednak zwrócić uwagę, że większość wspomnianych tu publikacji skupiała się na mniej lub bardziej krytycznym omówieniu koncepcji Bourdieu, nie podejmując prób weryfikacji jego tez i aparatury pojęciowej w kontekście Polski czy innych krajów Europy Środkowej i Wschodniej.

założenia teoretyczne i empiryczną adekwatność. Mamy tu na myśli zwłaszcza wspomnianą już koncepcję Ivana Szelényiego, której jako pierwszej i na razie jedynej systematycznej próbie reinterpretacji teorii kapitału kulturowego w odniesieniu do Europy Środowej w dużym stopniu poświęcona będzie niniejsza praca².

Choć można zgodzić się z tezą, że kategorie wypracowane przez Bourdieu zdążyły już zadomowić się w naukach społecznych w świecie, to jednak sposoby ich interpretacji i praktycznej operacjonalizacji w różnorodnych odniesieniach społecznych i kulturowych poza Francją są jednak dopiero nabierającym dynamiki polem badawczym. Rosnąca popularność teorii Bourdieu i powiększają się kręgi badaczy używających jej do interpretacji kolejnych sfer życia i nowych społeczności w różnych częściach świata. Wśród nowych zastosowań teorii Bourdieu, propozycje kręgu badaczy skupionych wokół Ivana Szelényiego są zaledwie jednymi z wielu³, ale są one jedynymi, które jako punkt wyjścia proponują teren środkowoeuropejski. Co więcej, fakt otwarcia się dopiero niecałe 20 lat temu naszej części Europy na swobodne badania społeczne wpłynął na to, że jest ona, głównie jej sfera polityczna, od całkiem niedawna przedmiotem badań z punktu widzenia teorii Bourdieu. Jeżeli nawet zgodzimy się z krytyką oskarżającą koncepcje Bourdieu o pewną wtórność, to jednak ich rosnąca w świecie popularność powoduje, że nie sposób ich zignorować, zwłaszcza gdy podejmuje się próby opisu i analiz zjawisk społecznych występujących w tej części Europy. W skrajnym ujęciu można postawić nawet tezę o swoistym przymusie symbolicznym reinterpretacji teorii Bourdieu w kontekście krajowym czy regionalnym, gdyż brak aktywności na tym polu skazywać będzie nas, mieszkańców Europy Środkowej i Wschodniej, na analizę naszych społeczeństw w coraz bardziej wpływowym języku teoretycznym Bourdieu, dokonywaną przez analityków zewnętrznych. Niezależnie od tego, czy nam się to podoba, czy nie, teoria Bourdieu staje się znaczącym językiem we współczesnych naukach społecznych, a jej oddziaływanie dawno już przekroczyło granice socjologii, sięgając m.in. ekonomii, antropologii, politologii czy psychologii. Nawet jeśli będziemy uważać, jak sugerują niektórzy (np. Nash, 1990), że teoria reprodukcji kapitału kulturowego sprowadza się wyłącznie do opisu, za pomocą nowych i wcale niekoniecznie bardziej precyzyjnych terminów, procesu

---

² Warto zwrócić uwagę, że obszernie omówienie koncepcji teoretycznej Szelényiego w formie książkowej ukazało się w języku polskim wcześniej niż w języku angielskim. Chodzi o tom *Elity w Polsce, w Rosji i na Węgrzech. Wymiana czy reprodukcja?*, pod redakcją Ivana Szelényiego, Dona Treimana i Edmunda Wnuka-Lipińskiego (1995). Nie spotkał się on jednak z szerszym oddźwiękiem, na który zasługiwał.

³ Przykładem mogą być liczne artykuły poświęcone zastosowaniom teorii Pierre'a Bourdieu we wpływowych pismach socjologicznych (np. „Theory and Society”, w tym poświęcony w całości Bourdieu nr 32 z 2003 r.) czy kulturoznawczych (np. „Poetics”, w tym numer specjalny poświęcony zastosowaniom teorii kapitału kulturowego — nr 32 z 2004 r.). W większości autorzy analizują w tych publikacjach przydatność koncepcji Bourdieu do analizy społeczeństw zachodnich, w szczególności społeczeństwa amerykańskiego.

kulturowej socjalizacji w rodzinie i jej społecznych konsekwencji, nie można języka wypracowanego przez Bourdieu lekceważyć jako coraz bardziej dominującego narzędzia analizującego procesy społeczne w literaturze światowej. Innymi słowy, stoimy przed problemem wypracowania z międzynarodową społecznością badaczy wspólnego języka do opisu społeczeństw naszej części Europy, uzgodnienia sposobów nazywania zjawisk i procesów w penetrowanej przez współczesne nauki społeczne przestrzeni kultury oraz określenia jej związków z problemami władzy i polityki oraz zagadnieniami nierówności społecznych. Dlatego też moja praca może być rozpatrywana jako próba lepszego przygotowania się do dialogu badawczego, dotyczącego naszej części Europy, z zachodnimi naukami społecznymi w kategoriach języka teorii Bourdieu. Głównym zdaniem mojej pracy będzie więc przedstawienie propozycji przetłumaczenia wybranych problemów i cech specyficznych współczesnych społeczeństw Polski i Rosji na język teorii Bourdieu.

Mam tu na myśli przede wszystkim rozwój języka teoretycznego, opisującego takie specyficzne cechy obu społeczeństw, jak np. rola w nich inteligencji, w sposób odmienny od podejść dominujących w paradygmacie modernizacyjno-konwergencyjnym, a więc zakładającym stopniowe upodobnianie się Europy Środkowo-Wschodniej do społeczeństw zachodnich. W ramach prób wypracowywania języka teoretycznego, wpisującego się w dyskurs zachodnich nauk społecznych, a jednocześnie nie implikującego automatycznego narzucania do opisu naszej rzeczywistości kategorii mechanicznie przenoszonych z modeli wypracowanych do analizy rozwiniętych społeczeństw zachodnich, zarysowana tu zostanie perspektywa połączenia podejścia w kategoriach centroperyferyjnych z językiem teorii Bourdieu. Rozpatrzę problem roli kapitału kulturowego i społecznego jako kapitałów kompensujących słabości społeczeństw peryferyjnych, za jakie uznać można, w konfrontacji z szeroko rozumianym światem Zachodu, społeczeństwa polskie i rosyjskie. W takich kategoriach, oprócz próby lepszego dopasowania i kontekstualizacji uniwersalnego języka Pierre'a Bourdieu do opisu społeczeństwa polskiego, podejmę próbę wykorzystania jego możliwości do wskazania wybranych cech odróżniających je od społeczeństwa rosyjskiego.

Przyjęte tu rozumienie zależności centroperyferyjnych jest bardzo ogólne i w praktyce odnosić się będzie do relacji pomiędzy najbardziej rozwiniętymi państwami Zachodu a krajami położonymi poza tzw. europejskim rdzeniem. Wiele z opisywanych w pracy teoretycznych zależności można oczywiście zaobserwować w innych częściach świata, a także na innych poziomach analizy (zwłaszcza na poziomie wewnątrz krajowym: relacji pomiędzy ośrodkiem centralnym a regionami). Nie stanowią one jednak głównego tematu naszych rozważań, dlatego zainteresowanych nimi czytelników odsyłamy do innych prac autora (np. Zarycki, 2007b). Przyjęty model teoretyczny będzie się więc odwoływał do bardzo uogólnionej wizji dominacji centrów nad peryferiami, a inspiracji dla niego doszukać się można zarówno w klasycznej teorii systemu światowego Wallersteina

(1974), szkoły dependystycznej (np. Stemplowski, 1987), jak i koncepcji mobilizacji peryferii przez nowoczesne państwa narodowe Steina Rokkana (1970). Choć elementem modelu są oczywiście nierówności pomiędzy centrami i peryferiami, opisywane tu w kategoriach kapitałów zaproponowanych przez Bourdieu, przedstawimy go nie tyle w celu krytyki zastanych nierówności czy analizy mechanizmów dominacji centrów nad peryferiami, ale przede wszystkim jako kategorię analityczną do celów porównawczych. Służyć ma ona, jak wspomniano, kontekstualizacji teorii Bourdieu i modelowaniu odmienności pomiędzy poszczególnymi społeczeństwami. Nie znaczy to jednak, że moja praca nie będzie się odwoływała do krytycznej teorii społecznej. W jej konkluzji przedstawiona zostanie propozycja systematyzacji typów dominujących struktur społecznych w wyróżnionych typach społeczeństw. Jej założeniem jest właśnie rozwój języka socjologii krytycznej w odniesieniu do społeczeństw i społeczności, które uznać można, z różnych powodów, za peryferyjne. Propozycja ta będzie jednak dotyczyć głównie zależności i nierówności wewnątrz poszczególnych krajów, nie odnosząc się wprost do problematyki nierówności i zależności w skali globalnej.

Podkreślić należy także, że zadaniem pracy nie jest próba obiektywnego opisu struktury społecznej Polski czy Rosji, ani systematyczna analiza statusu społecznego inteligencji. Praca stawia sobie za zadanie przede wszystkim reinterpretację wybranego wątku dominującego światowego dyskursu akademickiego w świetle najnowszych przemian społecznych elit kulturowych Polski i Rosji. Poświęcę też dużo uwagi analizie dyskursu publicznego, ponieważ w przypadku badanej tematyki granica pomiędzy sferą publiczną a polem naukowym jest często trudna do jednoznacznego wytyczenia, a kluczowymi aktorami w obu polach są niejednokrotnie te same osoby. Dlatego też szczególna uwaga zostanie skupiona na roli współczesnej inteligencji, która jest jednym z najbardziej specyficznych aspektów kulturowej hierarchii społecznej w Polsce i w Rosji, a wydaje się być w znaczącym stopniu marginalizowana w systematycznych reinterpretacjach teorii Bourdieu. Ta nieobecność tematyki inteligentnej dotyczy także, jak zauważa np. George Kolankiewicz (1996), większości teoretycznych prac poświęconych stratyfikacji społecznej, powstających w kręgu socjologii anglo-amerykańskiej. Z jednej strony mamy bowiem do czynienia z podejściami włączającymi inteligencję w różnie definiowane kategorie klas czy warstw, takich jak na przykład specjaliści, eksperci, a nawet niekiedy klasa średnia (np. Domański, 1996). Zwykle łączy się to z postrzeganiem fenomenu inteligencji poprzez kryterium wyższego wykształcenia, z czym również wiąże się aplikacja pojęcia kapitału kulturowego do opisu zróżnicowań społecznych. Jak wspomniano, jest on w wielu analizach definiowany wyłącznie poprzez poziom wykształcenia osób badanych oraz ich rodzin. Jednocześnie spotkać się można z podejściem próbującym wpisać środkowoeuropejską inteligencję w szerszą, uniwersalną kategorię intelektualistów, co wydaje się trudnym do zaakceptowania uogólnieniem (np. Konrad & Szelényi, 1979).